

Ndusoo ra Yuku Saa kuenda chani sama tiñu nda Ñuu Oko

Ni ndatu'unra xito cha'nuichi ra *Nachu Lópe* kuenda in chani kuu Ñuu Okoya “cha ñata kayu ñuu kuu che'e ti” (vati ñuuya kayuchi kuia *mil* iin *cientu* uchi in). Si'i cha'nura ni ndatu'un che'e chira ña *Manuela Rui*. Ni katiña chira vati in cha'a ni ndukuityi ndi'ira kuura to'o ñuuyoa. Vati ni chakoora kuu, *juesi*, ra *vizca* tara *mayoo*.

Ndukuityi ratra vati va sama tiñu, vati kuiti xaan chakoo maara ñuuya tra xi'naga vati tacha kana tiñu chira kuiti chakoo ratra ti. Chakoo in ve'e ka'nu nu tu'a maa ratra nataka. In ve'e ita ka'nu, ve'e soko ita ka'an maa ratrachi. I'a nataka ratra, nu io nu siki taru nu kuu *canchaya* i'a ni chakuinda ve'eya.

Kaa ui kuiti kuuchi, tani ke'ni in tacha xini ve'eya tani tiin ñu'uchi. Tani ndava ñu'uya ndanu inda in tikua, iti *barri flore*. Ndi'i ratra kachinu, yoni maara to'oya tra ni kayu ti. Ñi ña'a ñi inda ta'an i'a sava'añi tañi nduta ñii ta kicha'a nda'vañi tañi ve'e itaya. Chi ñii ndu'u nda'vañi tañichi.

Ndatu'unra xito cha'nuya vati *ora* cha nda'vañi tañi ñu'uya, ma maa *oraya*, ke'ni kiti ku'u kuati iti antivi. Uni koo kaa, ui sa'va, in kuyoti ni ke'ni, in yakui cha uni ta'an nu su'mari. Ni chi'i inri kooya vati inña ña'a cha'a yuku kuña ta ndooña vati ni chi'iña i'a. Ndi'igari kiti ku'u kuatiya chinuri tiku ve'e. Vati tayña ña'aya ti, ña'a tay kuuña, ni kani ta'an ta'anña ta sakakuña chira to'o ñuuyoa. Nda in *Ntioo* vati ña'ni chani ta'an ratra. Yoni ni kayu. Ma tu'un maaña ña'a cha'a yukuya ni chi'i, vati ni kani ta'anña chira Yuku Saa ta sakakuña chira to'o Ñuu Okoya ti.

Ku ku'un iniyo vati ndi'i maara nda'a ñuuya tra chakoo cha tindeera chira Ñuu Okoya. Ra tay Yuku Saaya ndu kui'na ini ratra vati maara ñuuyoa tra va sáma ratra tiñu ñuuyo ti. In ndaa *eneru* kuu che'e, chava sama tiñuya. Ña ñu'u inira *Nachu Lópeya* ñaa kuia kuuchi, soko “kuu xi'na chani kayu ve'e itaya tasa ni kayu ñuu”, ni katira. Uni yoo cha tanda'a si'i cha'nui ña *Manuela* tani kuu che'e, *tiempuya* ni kayu Ve'e Tiñuya.

Tu'un cha ke'nira ke'ni iti antivi tui maara ñuuya ndatu'unchi ku'aya. Nakatio, inga ndiotukura ni ndatu'unchi vati cha kuura ra lu'u, sutura ndatu'un in cha ndatu'unra chira ti. *Tiempugan* ña'ni ñu'u io, *tiempu* ti savi kuuchi, ni'i xaan tacha, tani ke'ni tachaya nu ke'e. Savi xaan kuun, ta “ndai chi sutu cha'nui, vati cha'mira in xanu inu ta kaara tichi tihua *corredoo*. Ke'ni in vera lu'u iti antivi, ke'nive ma maa nu ke'e, ndiini kaave ke'nive, ni chi'ive; ke'ni ta'an in kaa nu kaave”.

“Ndoyo sutu cha'nui tichi tihuara ta keera ta kua'anra nu kaara lu'uya. Chakira kaaya nu kaa maara lu'uya, vati cha kani ke'ni che'e chanu kaara lu'uya. Ikanni chika ra'ya tani ke'ni ta'anni inga tacha ta chisochi chira lu'uya ta chiso ta'annichi chi kaa ke'ni iti antiviya. Kua'anra lu'uya ta kua'an ta'an kaara. Vati ndatu'un si'i ndi vati tacha tacha ku'aya ra savi kura kani ta'an, chi *machete* ratra ti.

Ui uni maara saviya tra io: iora “Savi Va'a”, iora “Savi Xaan”; iora “Savi Kuati”, iora “Savi Iti”, iora “Savi Na'nu”, iora “Savi Yuu”, iora “Savi Kuia” ta iora “Savi Tati”.

Inga tayu chaa ñivi ñuu

Tíchi yoo *mayu* ni kuu che'e kuia *mil* iin *cientu* uchi in, ndiu'u ra ñuu Ñuu Okoya, sava'a ndi inga tayu chaa, nakatio vati: “inga tayu ñuu, inga *gobiernu* ñi ñuu”, Tayuya, kuni katichi “nu kundayo, in *gobiernu*, ra kumi tiñu, ra ve'e tiñu”, ku'aya ni'i tuni ini ndichi. Ni chakoso va'a ndiko inga tayu chaa, inga *gobiernu* ñuu inga *gobiernu* maandiu'u ñuu, in tayu ka'nu in maaña ma'a cha'nugan ni saxiniña vati va sa in ndikoña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu ti, *María Benita Mejía* chakunaniña ña'ya, cha kuu se'eñra tay, ra kuu rai, ra ka'an maañi rai tay. Ña i'a ni ka'anñi tañi chiña ti, Ña i'a ni kuuña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu; che'e kuni katichi “ña ñuu i'a”, ni'i tuni ini ndiotukuyochi tava “ña'a ndaka ña'a”.

Nataka ndi chira chani'i ñuu ndi, ra chito va'a va'a *costumbre* cha'nu, ndatu'un ndi kuenda cha koo inga tayu chaa ñivi ñuu, inga *gobiernu*, inga *gobiernu* ñuu, inga *gobiernu* maandiu'u ñuu, in ñuu ñivi siin, chakuu chi maani ndi, ku'a cha kuuchi inga kivi, tava inga nikandi. Ta inña ña'a va kundaka ña'a, ku'a cha chakoochi inga *tiempu*; ku'a cha kuuchi inga *tiempu* chani tui ñuu, ni kati ratra ti.

Ña *María Benitaya* ni kuuña, ña ma'a ka'nu Ñuu Oko, si'i ñuu kuuña, ña i'a ni kuu ta'anña chi ndi'iñi nda'a ñuuya. Nduku ratra in ve'e ka'nu vati va kuuchi “ve'e tiñu”. In maara tatagan ra *Domingu Ortíz* ni kuura “sutu ñuu” ni sava'aña ña i'aya, sutu ñuuyo kuura nakatio. Sava'ara in “ya'vi ñu'u” tani tachirachi chi “tatu” ndi'i ñuura nda'a ñuuya, vati na koto ratra kuenda inga tayu chaaya.

Ndi'i maara nda'a ñuuya, ndi'i kuui ratra, ni ki'in kuendara tayu chaa Ñuu Okoya, mási ti'aviñi tañi ya'vi ñu'uya soko ña'ni ta'an ti.

Taki ña'a kuuña ma'a cha'nuya, in ña'a cha tu'a ka'an cha'a maara ñuuya tra, ndi'i kuu kuati ki'vi ratra ta sakakuña chi ratra, si'i cha'nu cha'nuni –ña *Juana Tirora López*– ni ndatu'unña chati katiña: “chakoo in ña ña'a kuia cha chakooyu in ña'a taki xaan ni kuuña. Taki xaanña ña'aya ta chakoo xaan tundeini chiña. Ña kuu va'a ka'anña se'es *tía*, tacha ka'anña chi maaru tuungan taru katiña “*pur favor*”, soko si in ña'a nditi xaan xini ni kuuña. Taki taaña chi *máquina*”. Takan ndatu'un si'i cha'nu cha'nui kuendaña ña'aya cha saka'nu xaan maañi Ñuu Okoya chiña ti, chakoo inña ña'a cha tundeini xaan *animaña*, ta tacha taaña chi *máquinaya* chakita'nu cha'aña, tacha chakundaña, tisoña cha'aña nu'si'inña ta kicha'a taaña tutu –taki xaan ña'a ni kuuña– Sakakuña chira ki'vi tichi ve'e kaa ndaku maara tuungan tra –takan ni chakooña– ndatu'un, ndiotukuñi, vati va'a va'a kaaña ma'aya. Ni kanita'anña cha kati maañi ñuuya. Ndavani kati si'i cha'nu cha'nuyu siviña ña'aya: “*María Benita*” ta katiña vati yoniga io tava *María Benita*, yoniga io tava ña *María Benita* ti.

Sutu cha'nui ni ndatu'un chi ndi vatiña ma'aya ni cha'anña siki yúku ñuu kaa vati ni katiña ndaa ndi'i ku'a va ndoo ñuu. Siki yuku Ñuu Kaaya io inga ñuu ñivi ñuu. Vati ku'a ka'an yoo ka'an ñi'ya tañi, inni ku'a ka'anyo chi ñi'ya tañi, inni *costumbreyo* chiñi. I'a ni cha'anña chi ndi'ira to'o tra, i'a chakuindaña vati –ni katiña ndaa ku'a va ndoo ñuu, cha kuu tayu ñuuya– I'ani ka'anña ndusu tunda'vi, ku'a chani sava'aña si'i xi'na kuiyo, ni katiña ñaa ku'a va ndoo tayu ñuuya, vati ndatu'un ndiotuku ingara chani'i vati kuiya, ni kuni ratra váti va sa in ratra ndi'i ñuu ñivi ñuu, ra tukuati, ra to'o yui, ra nda'a ñuugan, tava kundáka ña'a ña ma'a ka'nu Ñuu Okoya chi ratra. I'ani ka'anña in tunda'vi ñaa ku'a va ndoo tayu chaaya.

Sutu cha'nui ni ndatu'unchi ku'a ni cha'anña chi sa'maña. Cha kundichiña sa'ma tava inga kivi, chi xiku *lestu* kua'aña, ta chi che'e yu'a tixindaña cha ka'an maañi cha kuu che'e kua'aya, taku cha tu'a maañi ñuuya chakundichi. Maaña ma'aya, ña kuu ña i'aya, cha kundichiña sa'maya, che'e kua'aña, che'e yu'a tixindaña ta xiku *lestu* kua'aña. Ku'aya cha'anña chi sa'maña, ku'a cha chika, ña si'i xi'na kuiñi ñuu. Siki yuku ñuu kaaya chakuindaña tani ka'anña in tunda'vi, ndaa ku'a kucha va ndoo ñuu, ndaa ku'a kucha va ndoo tayuña cha kuu tayu

chaaya nakatio. Ku'aya sava'ña tani chiko koo ndikoña. Ni in cha ndatu'i i'a ña ndaachi nu tutu.

Ni ndatu'unra chani'iya vati ni nanduku ratra in ve'e ka'nu vati va kuuchi ve'e tiñu ratra ti. Nivi io ve'eya ndava nda viti. Ndatu'un ndiotuku ratra vati kivi chani kuni ki'viru *zapatista* tichi ñuuya ni tixe'e ta'an maaru tuunya taru chi ñasi'i taru tichi ve'eya, niñu niñu ni nakuatu taru cha naña ki'viru *zapatistaya* taru tichi ñuuya ti, ni yu'i xaan taru, ni yu'i xaan maaru tuunya taru.

In maara chani'igan ni ndatu'unchi vati sutura kura ni nde'e ndi'i cha kuuya. Ndatu'un ndiotukura vati kivi chani ki'in kuendaña ma'a ka'nuya tiñu ñuu, tiso ratra ñivi chani kumi chiña, ñivi chava kumi ve'e tiñuña, ta cha kuu ketayo ndanu ndaaña (cha kuu tayuña nakatio), ui uni ñivi va nde'e nuva ki'viyo ti, ioni kumi ratra nu chakoo tayuña, io io ni kuu nu chakunda ña ma'aya.

Kati xi'na ndio'o ñaa ku'a chakoo chani satiñu ra'ya tra, vati ioni kuni ratra cha koo tayu ñuuya, na koo taxi *anima* ratra, naña koo xaanga kuati ñuuya. Vati ndi'i ini ratra chira tuun io ñuuyoa, ra tatu kura ni chande'e chira nda'a ñuu, vati saxini maa ratra vati va koo inga tayu chaa ñivi ñuu Ñuu Okoya.

Ndi'i kuii maara nda'a ñuuya tra tani ki'in kuendara tiñu cha kuenda ña i'aya ta kusiiini ratra, ña ticha'a ratra kuenda ya'vi ñu'uya chava ti'avi ratrachi. Ku'aya ndatu'un ratra, cha chakoo ñivi kumi chiña ma'aya, ñaa ku'a ni cha'anña siki yuku ñuu kaa, chani ka'anña tunda'vi, cha tavaña chira ñuu tichi ve'e kaa, chani káni ta'anña chira tuun, che'eni kucha ni ndatu'un ratra chi, cha kati ñu'u kanda kuatiya ti, ña tu'a ratra ka'an kuenda *Revolución*ya, kuia kayu ñuu tu'a maa ratra ka'anchi. Chakoo kuati, chakoo cha cha'mi ratra ve'e ita ñivi ñuu. Cha kati ñu'u ni kani ta'an ratra. Kendara tuunya tra ñu'u ndi. Kuxaa ratra chindi, ndu kui'na ini ratra, kua'a ndi'i chani sava'a ratra chindi.

Inga ndiotuku chani kuu vati kenda ratra tuñii chi maara ñuuya, vati inga kivi ni kati sutu cha'nuichi. Xi'naga, *tiempu* cha'nu, chira ñuu ni kuu tuñiia, ma mani maara ñuu tava ñii, kuuchi ta in xu'un chi yooro ñuu inga kivi, samañi ñii chiñi nda'a ñuuya. Ni kanda kuatiya cha kati cha kenda ratra ñu'u chira ñuu, cha kati chani kenda tuñii, cha

kati cha kini chakoora tuunya chira ñuu, cha io ratra cha xaanra chira ñuu; chakan kucha ni kanda kuati.

Chakoo in maara cha'nugan ta chakunanira *Manuel Centurión*, nda Ñuu ko'yo keera ta vachira kuendara *Maderu*. Ketara Ñuu Okoya. Ndi'i maara ñuuya kicha'a tiso ratra kuati maara tuunya chati cha kui'na xaan ini ratra iora chi maara ñuuya *tiempua*. Ni katira *Centurión*ya vati si va ni'i ndiko ratra ndi'i ñu'u, ñu'u chani kendara kuu tuunya tra. Ndatu'unra kuenda in tutu nani *Plan San Lui* tani chikara su'a xu'un chindi, soko ña'ni xu'un maara ñuuya chakoo *tiempua*, vati si nda'vi xaan ratra.

Soko, ndatu xaan ndiotuku ratra vati kuiaya chakoo ta'an inña ma'a ñuu cha kuka xaanña, ña *barri chiku* Ñuu Okoya ni kuuña ti. Ni ndu kukaña vati nuni sataña ta tiva'añachi. Ta xiko ndikoña nuniya ti ka'ni, takan kuu ta ndu kukaña ña'aya. *Lea Roja* ni ka'anñi chiña ti, masi *Andrea* an *Aúrea Rojas* kuu sivi va'aña. Chakooña chani cha'a nuuña uchi *mil* chindi chana ku'a ndi chira *Centurionya*, takan na tindeera cha kuenda ñu'u tana tindee ta'anra cha kuenda inga tayu ñuuya.

Ndi'i kuii maara ñuuya ni tindee cha kuenda tayu ñuuya. Tani katira *Manuelya* “tuva kuiñi ñu'u ndochi, yuku ui va kuindi”. Ra tata *Domingu Órtiya* kicha'a sava'ara cha natakañi ñivi ñuuya, vatira kuu *kale* ñuu ra ndi *Pedru Orti* ndiotukuya chinura chakoora nda Ñuu Kaa ti. Chito maaru tuunya chani nataka ñivi ñuu sava'ara tata *Mingu Órtiya* ta tachi taru cha tiin tiñu chira, nduku tu'un taru ñaa kucha kuni kati ndi'i cha ndakura chi ñiviya, tani sana'ma taru chira ti.

Ni chito maara ñuuya chani sana'ma taru chira tataya ta chande'e tiñu chira *Manuelya* nda Yuku Ui. Soko yoniga ra'ya cha kua'anra, sokoni ka'an ta'an ratra chiru *Enrique Añorve*, ru kuu nuu chiñi Yuku Uiya. Tachi ru'a chira *Cristóbal Cortés* vati tindeera chira tata *Órtiya* tani ketara to'oya tra cha'un uni ndaa yoo *Mayu ora* i'ni i'ni keta ratra nda Ñuu Okoya ti. Kee ratra ta kua'anra ndo iti nda ve'e *kuarte*. Yoniru tuunya io ta keta ratra, ta chakana tiñu chiru.

Ketaru soko chi in cha xaan xiinru, vati si cha chitoru chani sava'aru. Kati ratra chiru “kuni ndi vati va sava'un tu'un chani ndooyo. Kuni ndi vati va tavagun chira tata *Ortiz* tichi ve'e kaa”. “Ña chite ñaa cha ka'an ndi'ochi”, ni katiru tuunya chi ratra ti. Xaanru ni kuu, tavaru

cha xaa indi xiinru tani cha'niru chira *Cortés* ta cha'ni ndiotukuru chi ingara nda'vi inda chioya. Ioni ta'anra ñuuya tra tani cha'anda ta'an ratra chi taru. In maara tata indaya ioní ndu tisi'ira, cha'anra vati va ka'anda savara chi in maaru tuun inda xiin maru *presidenteya*. Kuu vati ni cha'andara in soko in maaru tuuya. Ndi'igara ñuuya kicha'a ta'an ratra cha'anda kuati ratra chi taru ti. Kicha'a cha'anda tiñu ini ratra chiru taru chi ndi'i kuii tisi'i kee ndava nda tichi *anima*, ta vati kua'a tundo'o cha saya'a taru chi maara ñuuya tra.

Ra ñuu rani ketaya cha'anda ratra xuu taru tani ti'i ratrachi yu'u taru ti, suini xuu taru ni chakuindi yu'u taru. In *costumbre* maara ñuuya ni kuu che'e, kuni katichi vati “xanu taru kuuchi”. Tava ratra chira tata *Domingu Órtiya* ve'e kaa, ta kati ratra chira “*Mingu*, yo'o vati kuun xini chira ñuuya i'a ta vati ni sana'ma ta'an ratra chun, ko'o ve'e ndi'ira kukagan. Ndi'i ratra va ka'niyo. Va ki'o ndi'i se'e ratra tava kaniyo chira kuatiya tra nda nu ñu'u”. Ni katira tata *Órtiya* “Nda'vi ñiviyo” (kuenda maañi ñuuya ka'anra nakatio). kua'a chani sava'ayo “¡va'a takanni!”. Ni saxinira.

Suini kiviya ni ya'a maaru tuunya taru nuni ndu kuiti maañi ñuuya. Inni ya'ani taru *ora* ni nde'e taru cha io chi'iñi tañi tisi'iru taru ti. Ndi'iga maaru tuungan taru ni nataka. Sakuiti taru nda ui xiko uchi *mil* xu'un ta cha'an taru cha samani taruchi chiru *Enrique Añorve*. Chana nduku taru chiru nda Yuku Ui. Ni ndatu'un taru ku'a ni chakoo kuatiya, ni kuu vati ni sanda'vi ña'a taru, ku'a chani kuni maaru taru ni kati taru chiru *Enrique Añorveya*.

Ticha ndiu'u, ni nataka ndi chira chani'i vi'iga, ra chito va'a va'a *costumbre*. Nivi iochi xiniñi *tiempuya*, va kuu vati va kuinu inga tayu chaa ku'a cha kati maa tu'un cha'nuya. Katichi, vati in maaña ña'agan va kundakaña'aña ñuu, ku'a cha sava'añi ni kuu si'i xi'na kuii maañi ñuuya tañi ti. Katiñi vati si ñaaga vachi viti, va kuu vati va kunu'ni tu'un tava ndaaña *María Benita Mejía* tiñu, cha kuu se'era kuu rai. Tiinña tiñuya chi tusii ini vati va kuuña Ña i'a ñuu ti. Va kuuña ña ma'a ka'nu Ñuu Okoya, váti va sa inña chi ndi'i ñuu ñivi ñuu. Tava ti'aviñi tañi ya'vi ñu'u chira ñuuyoa tra.

Kuni saka'a yu'ma kutu kuichi vixi chiñi. Nda'a ita ta nda'a ita taki vixi cha'an ta chakiñi tañi cha'aña *María Benitaya*. Siki yuu xu'un va'a

ndisoña, xiku tavi ndichiña, sa'ma taki ndichiña, io io ndichiñachi ti, ku'a chani chakoochi inga kivi.

Chisoñi tañi kii nduta kuan vati va kuiñi ñu'uñichi, chava “ndoo nda'añi ti”. Ku'a ni chakoochi inga nikandi, ku'a chani kuuchi inga chinu ka'ni chaíni antivi inga kivi, va ndoo nda'añi, vati va kicha'a ndiko in kuia chaa chiñi, xi'na cha kicha'a cha chani nuu xiniñi. Xi'na cha kicha'a ti'íni *cortesía* chiña ma'aya. Yaa sii ta yaa sii kuu cha katiña ma'a ka'nuya. Ndi'i cha ndakuñi tañi ku'a cha chakoochi chiñi inga *tiempu* cha'nu. Yoso, cha ñava sava'a ndi ku'aya, ta chito va'a va'a ndi vati nda siki antivi ni kichi tu'unya chava kaku ndiko tayu chaa ñivi ñuuya tañi.

Kati tu'un vati se'eñi tay ni kuuña ma'aya. Ñi taygan se'era kuu raigan kuuñi ta ndi'i maañi tayya chakoo ndatu ndaañi tañi. Ra raiya tra ma mani rai tay ni kuu ratra, kua'aga ndaa ya'vi ra'ya tra ta ñaviga ra tasigan. Ra tayya tra kuu ratra in savi in tachagan. Rani sava'a ñuuyoa “ñavira xita” ni kuu ratra ku'a cha tu'a maara chani'i ka'an, ñávira ñuu ñivi kuu ratra. Ma mani rai tay, tani kani ta'an ratra chira Yuku Saa cha kati tuñii, cha kati in yuta, cha kati ñu'u nu tui ñuuyo. Oko rai tay ni kuu ratra tani kanita'an ratra chi ndatu ndaara. Kuu ratra savi, kuu ratra savi xaan, kuu ratra tacha, kuu ratra cha ka'an savi, kuu ratra táti, kuu ratra savi tati, ta ndi'i kuui cha io nu ñu'u ñuu ñiviya. Se'eñi tayya tañi ni kuuña ma'a ka'nuya.

Kati tu'un vatira chani'i chakuindi ta'an nu chakundaña ni kuu si'iyoa, ma manira ña va'a ini ni kuu ratra ti, chakoo cha chakunda ratra ndatu, ta váti ra'ya tra kura chito vi'iga ta iora cha in cha yatiga chira tata savi, nda antivi, ra'ya ra kuu Sutu-Mániyo. Tui ratra chakoo cha ña va'a íni ratra *tiempugan*, ndi'i maara chani'iya chakoo ndatu ndaa ratra, tui ratra chakunda ndatuya tachi; iora kua'aga cha kuura, ta iora ña kua'ani cha kuura, tui ra ni kuu rai tay, chakan kucha cha kunda ratra xiin tayuña ni kuu ña i'a ñuuya.

Yoni chito ñaa kucha ni kuu chira tataya tra, kati tu'un váti ni chinu ratra cha sakaku ratra ñuu ñivi chira. Vati ña'ni cha xaan chakoo cha kani ta'an ratra chiru to'o ketaya. Chito ndi vatira tata *Minguya* –ku'aya ni ka'an ratra chira–. Ra chani'i ni sava'a tayu ñuuya, ra'ya kura ni tiso va'a ndiko tiñu kivi chani natakara chani'i ñuuyoa. Cha io

ta'an maara kuura to'o ñuuyoa, soko si ni tisorachi cha'a tayu maaña ma'a ka'nuya. Takan chakoochi. Chakooru kuu xini chira chani'iya tra, ta chakoo ta'an inra sutu ñuu ra ni tiso va'a ndi'i tíñu maaña ma'a ka'nuya. Ku'aya ni saxini maa ratra chava koso va'a ndi'i tíñu ñuuya inga *tiempu*.

Keta maaru tuunya taru nda Yuku Ui tani sata taru chiru *Añorveya* chi xu'un cha sakuiti taru chi tuun ta'an taru, ndava ni katiru *Añorveya* chi maaru tuunya taru ti vati naña ku'un taru chio itiya, vati si ña va'a i'a, chioya vachira ñuuya tra ni katiru ti, na kaka taru inga chio. Xiko tu'unru chi maara ñuuya tra nakatio, sata maaru tuunya taru chiru chi xu'unru taru. Ndava ni káti ru'a chiru taru vati na “¡Naku'a taru tichi ñuuya ti!”, vati si io ni kuyaaru chi xu'un ni cha'a maaru tuunya taru chiru. Che'e kuu *historia* kuenda tayuñi ñuu chakoo tichi yoo *mayu* kuiaa *mil* iin *cientu* uchi in.

Sutura tata ni ndatu'un ndi'i *historiayachi* chakuindira nuni kanda kuatiya chakan kucha nde'era ndi'i ku'a cha kanda tíñu kuenda tayuñi ñuuya cha nduna'a uchi in kivini. Rai tivaa xaan ni kuura kuiaya ti, *Juan Pedro Lópe* chaku nanira, nduta ni saya'ara nu chakoo kuatiya. Ndi'i cha ndatu'ia ña'nichi ndaa nu tutu, tu'un cha ndatu'un maañi ñuu kuu che'e. Vati ndatu'unra ni kuu sutura tataya, ra ndii *Juan Pedru*, ni katira vati maaru *Juan José Bañuya*, ru tuun ni kuu xini chi maaru tuun kukaya taru nakatio, ña'ni cha kuuru, ña'ni tíñu ka'nu kuuru nu kanda kuatiya, soko *orani* cha'anru nda Yuku Uiya ni sataru tíñu kuuru chi ui xiko uchi *mil* ni cha'a maaru tuunya taru chiru ti. Takan vatiru kukaya ni kuuru in chito'oyo chi taru, vati si kanita'anru kuenda maa taru; soko cha kuenda maañi ñuuya kui'na ni kuu ru'a chindi ti.

Ndatu'un maara chani'iya tra vati ketaru tuunya taru chi to'o, ta kicha'a chata kaa taru chi ndi'i maara ñuuya tra, ndave kuáti chi'li ni cha'ni taru ti, tui se'e ndi ni cha'ni taru, tui maañi ñuuya ni chi'i sava'a taru, tuiñi ni cha'ni taru nakatio. Tui ra ñuuya tra ni chinu vati si ña'ni cha xaan kumi ratra cha kani ta'an ta'an ratra chi taru ti. Chi'ira kuu rai, chi'iñi kuu ña'agan, chi'ive kuati chi'li, ndave lee kuati ni chi'i sava'a taru. Tui maara ñuuya tra ni chata kaa taru, nda kuchi ndito taru chi ratra ti. Ndatu'unra chani'ya tra vati kicha'a kanda'yu chaa taru “*no hay mejor indio que el indio muerto*”, Takan kicha'a ka'an taru.

Cha kuenda maaña ma'a ka'nuya, yoniga ka'an tu'un ña'ya, ñaani kuuchi ña i'aya in nu tutu katichi vati chakooña su'aga kuia ti, ku'a cha saxini mai vati ni saka'nu taru chiña vati cha kati cha ka'nu tiñu ni kuuña, ku'aya saxini mai, ni saka'nu taru chiña, inga ku'a cha kuu saxini ndiotukuyo vati masi maara chani'igan tra ni sakaku chiña. Kuia chani chakoo tayuya maara ñuuya ni kuni ratra vati va ka'ni ratra chi ndi'i kuii maaru tuunya taru ti, vati si kui'na xaan ini taru chi maara ñuuya tra, ingaga ratra ñani cha'a cha kui taru.

Kuni ratra vati va ka'nira chi ndi'i kuii maaru tuunya taru, nda se'eru kukaya taru ti, ni kuni ratra vati va sandi'i ratra tata taru takan ña'niga chava ka'ni taru chindi, vati si kini xaan chakoo taru chi maa ndiu'u ñuu, –takan ndatu'un maara chani'i ñuuya tra–; Soko maara ndi tata *Minguya* ni káti vati naña va sava'a ndi ku'aya, vati tuva sava'a ndichi, kua'aga chava sava'a taru chindi.

Chakan kucha ña kuniga ratra, vati si maa ndiu'ura ñuu kura rai ndicha, tu'un cha kuu “raiya” ña kuni katichi vati koo ndi cha xaan ndi chi ta'an ndi, ñavi chava katio vati raiga kuuyo tacha cha'niyo chiñi kuu ñiviya. Tu'un cha kuni taki cha kuu “raiya” tu'un cha saka'nuyo kuu che'e, saka'nuyo chi si'o chi suto, chi yaniyo. Vati nivi io in tu'un cha'nu chati katichi “tu ndicha vati raikun, saka'nu si'un sutun”.

Soko maa ratra, ra tata ñuuya tra, ni kunira vati va ka'ni ratra chi ndi'i kuii maaru tuunya taru, cha kati cha su'un taru cha kati cha kini xaan ni chakoo taru chira ñuuya tra. Kuni ndi vati va ndoo maani ndi i'a ñuu ndi, kavini ndi vati va kaku ndiko in tayuñi ñuu. Ñavi chati cha iora kuu tuunya tra nu Ñuu Okoya ni chakoo kuati ñavi takan kuuchi, cha kati cha kini xaan ni chakoo ratra chi maara ñuu nda'viya tra chakan kucha kanda kuati.

Ra *Maderu*, rani kichi íti *Guerreru*, ra'ya kura ni tindeecho, kati suu cha'nui. Ku'aya ni ndatu'unra, ku'aya katira: Ra *Maderu*, rani kee iti *Guerreru* –vati ñuu kaa xiin ñuu Ñuu Nduaya kuu ñuu *Guerreru*–, chioya kichira, ku'aya ndatu'unra chani'i tra. Ketara *Maderu*, ta ni katira vati va tindeera chindi, va kuu chava ni'i ndiko ndi ñu'u satiñu ndi.

Ku'aya kuu chani chinu tayuya tava inga kivi, vati cha saxini ta'an maa ratra chava sava'a ratra in tayu ñuuya. Ni nataka ratra inga cha'a

ta sava'a ratra inga tayu chaa chava kundakaña'a inña ma'a ka'nu, cha kuu se'era kuu rai, cha kuu se'era tay, ra kuu rai tay. Ña ña'aya tayña ti, ku'a cha ka'an maañi, ku'a cha ni'i tunu ini maa ndiu'u ñuuchi. Rai ni kuura taygan tra, ra ña va'a ini, se'era chani'i ñuu, nakatio, vati si in ña'a tay ni kuuña.

Chito va'a va'aña *María Benitaya* ñaa kucha ni kuuña, ñaviñi nduta ñaviñi xita kuuña, se'era tay chiña. Chakan kucha, tacha kuuyo ku'aya, chitoyo vati iochi cha sakakuyo chi ñiviyo, sava'ayo cha va'a chi ñuuyo. Chakan kucha ni saxiniña vati nini xaan cha koo inga tayuñi ñuu, ni chito va'a va'añachi, chakan kucha ni kanita'anña chi ndi'i cha ña va'a chakooya.

Maara sutu cha'nu ndi ni ndatu'un vati si keta inga rai tani tindee chi ratra, ñivira *Maderu* keta, soko ku'a cha ka'anchi in nu tutu, ta ku'a cha ndatu'un maañi ñuuya, si ndicha kichi ratra sokora ñuu tava Ñuura *Jesuu* ni kee ratra, ndi'i rani kuu xini chi maara nda'a ñuuya tra ti, ndi'i maara ñuuya tra ni nataka.

Cha ka'anga maañi kuendara ni kumi chiña ma'a ka'nuya, ra rai ni kumi chiña ña'ya, ni kuu ratra tava in to'o cha kumi chi Ña i'aya, ticha chakundaña tiñu ñuu. Ni kavini maa ratra vati si inni ñuu va kuuyo: chira nda'a ñuugan, chira to'o yuigan, chira tukuatigan; takan vati inni ñuu va kuuchi, ndatu'un maara chani'i vati inni sutuyo chira savi, “inni ñivi kuo”, inni tata vachiyo, vati se'e savi kuuyo.

Ku'a cha kuuchi chi xitoyu, vati sutu cha'nui ni ndatu'un xaan chi ratra, ni kati ratrachi. In *costumbre* kuuchi, maara xite tra maa si'u tu'a cha natakañi tañi *ora* ndi'i kuxini ndi. Ta kicha'añi tañi katiñi “Ni kati suti vati te'e ni chakoochi inga *tiempu*”, kua'an tu maayo nduku tu'unyo su'aga, ta kua'anñi tañi katiñicho. Suaga cha kúniu katiu chi ndo chani ndatu'un sutu cha'nuichi: vati ma maniñi ña'a kuñi kuu xini chiyo ñuuyo ti.

Vati ku'a chani tui ñuuya kati sutu cha'nui, oko rai tay kura ni sava'a ñuuya. Oko rai tay. Ta keta ta'an inña ña'a chani kuu xini chi ratra. Ñavi tava yoo, ña'a tay ni kuuña, ña i'a ni kuu ta'anña ti. Nakatio, vati ña ña'aya ni kuu ña i'a ra rai tayya tra. In *costumbre* kuu che'e, vati inña ña'a ni chakoo chani kuu xini chi ratra, kivi chani tui ñuuya. Ta kivi chani kuni ratra cha koo inga tayu chaa inga ña ña'aya ni kuu

ndiotuku xiini chi maara ñuuya. Ñavi takanni kuuchi. Kuuñi ña'aya in cha ii chira to'o Ñuu Okoya tra.

Nu ya'a che'e kataru *zapatista* nanduku taru chiru *Juan José Bañu*, nu kuu Ndúta Sa'va chakoo ru'a taru, chio nu cha'anyo ndu'a tuyoo, yu'u ñuu Ñuu Okoya kuu che'e, chio *barri Zapote*. Ui yoo chakooru taru i'a. Inña ma'a cha'nu ni ndatu'unchi vati in cha'a cha'an si'iña chanaaña xita chi sutuña, tichi in kii ndisoña xitaya ti. Ni ta'an ta'anña chiru *zapatistaya* taru chio nu katiua, chio Nduta Sa'vaya. Ku'a yuku vachi taru, ma mani ñivi ñuu kuu taru, yuma yuma chika taru, chi sa'ma la'anda taru. Ioni yu'iña ma'a cha'nuya, ta kicha'a kati taru chiña vati naña kuyu'iña vati ñavi chi ñakan vachi nanduku taru ti, chi *Juan José Bañu* vachi ndi nanduku ndi ni kati taru chiña. Vati tui maañi ñuugan chakoo cha chakoso xiniñi nda'a vichi tu ñavi cha'ni taru chiñi tañi. Ku'aya chito taru vati kuenda maaru *zapatistaya* ioñi ku che'e.

Ndatu'unña ma'aya vati nda'a tuyachi an nda'a *toronjil* chakoso xini tuxini ratra. Ñani kuu cha katiuchi ndaa chio kura chakuindi xini yukuya, ndaa ratra chakuindi xini nda'a vichiya. Chi maañi ñuuya chakoo che'e ku'aya. Maara ñuuya kura chakuindi xini tuxini ratra nda'a tuyachi an nda'a *toronjil*, yutu vati cha io ñuu ndi ku yutu vatiya. Maaña ma'aya katiña vatira *zapatistaya* tra kuura chakuindi yuku xiniya. Takan kuni katichi vatira ndiso vichiya kuenda *zapatista* io ratra ti, ña cha'ni taru chi ratra cha takan.

Ña ma'a *Virginia Mendoza* kuña ni nde'e chiru *zapatista*. Chio Ndúta Sa'vaya kua'anña tani nde'eña chi taru. Xita va naaña chi iña kua'anña. Nde'eña cha vachi taru chio Nduta Sa'vaya. Ui yoo chakoo taru i'a, ni katiña. Vati xi'naga ña'ni sa'ma maañi ñuuya chakoo, nda'vi nda'vi chakooñi tañi. Chakoo che'e lu'uñi soko ña tu'añi chaku namichi, vati koto va ta'andachi ti.

Maaru ni kuu xini chi maaru *zapatistaya* ni katiru chiña: “*Margarita...* (ñavi siviña kuuchi soko ku'aya ni katiru chiña). “*Margarita*. Ña kuyu'igun, vati ñavi cho'o nanduku ndi. Chi *Juan José Bañu* vachi ndi nanduku ndi. Ña kuyu'igun, ña'ni chava ta'angun. Kuni ndi vati va ku'angun xita ndíson chindi”, ni kenda taru xita ndisoña tichi kiiña. Keeña ta kua'anña chinuña cha yoniga ni nde'e chiña, vati si ni yu'i xaanña. Ndava nda che'eña ni nakooña ti. Chinu tiñu iniña ndava nu kuu chiña, vati ndiso taru cha

xaan. Ma mani ñivi ñuu inga chio kuu maaru *zapatistaya* taru. Yuma yuma su'a chika taru, ma mani rai kini kaa.

Tui taru chika. Kivi cha keta ru'a taru keta ta'an in maaru kuu xinigan chi taru ti *Andreu Almazán* ni kuu xini sivi ru'a. Katiru chiñi Ñuu Kaaya vati va ku'añi ndayu kachi taru. Vati tu ñava sava'añichi va ka'ni ndi'i taru chiñi ti, va sandi'i taru chiñi Ñuu Kaaya. Takan kuu tani cha'añi tañi ndayu kachi taru.

Chakuaa kichi kani ta'an taru tichi Ñuu Okoya tani sava'a maaru tuun ñuuyoa ui uni nu kuu chava kaku taru. Chakoo in maaru tuungan cha nániru *Zacaría Pére*. Nda'yu chaaniru ra cha'nuya chikaru “¡Ña kuyu'indo!”. “*Don chaka*” ka'anru taru chiru, in maru tuun ñuuyoa ni kuu ru'a cha cha'aru tundeini ni chi maaru tuun ñuuyoa taru.

Tui maara ñuuya iochi cha kunda naa ta'an ratra chi maaru tuunya taru, vati tu ñavi, cha'ni ta'an taru chi ratra ti. *Ora* nde'e ratra chi maaru *zapatistaya* taru iochi chava kuindi xini ratra nda'a tuyachi an ñaaga nda'a vichi takan na nde'e taru vati si *zapatista* kuu ratra.

Kua'a tundo'o chakooñi. Chakuaa ni kichi kanita'an taru. Ui uni nu chakoo cha kaku maru tuunya taru yu'u ñuu Ñuu Okoya, ta kati tu'un vati ndi'i taru sakuiti chi ñasi'i taru (chi se'e si'i taru, chi ñasi'i taru) nuni kuuchi ve'e tiñu ña ma'a ka'nu ñuuya. I'a ni sakuiti taru chi maaru ñasi'i taru, vati chi maañi ñuuya niña ticha'a taru chiñi. Niñu niñu ni nakuatu maaru ña'a tuunya taru vati naña va kuu cha ki'vi maaru *zapatistaya* taru tichi Ñuu Okoya ti.

Ra chani'i ni kuu sutura tata ni ndatu'un che'echi ni katira vati su'a kuiiga tava ku'a kuenda ratra Ñuu Okoya, vati io cha ndu i'ni tuchii chatiñu ratra ti. Maara chani'iya ni ndatu'unra vati nduta ni saya'ara chi taru nu chakoo kuatiya, chakan kucha chitora ndi'i ku'a cha chakoo chani kani ta'an taru.

Ra Chakaya chíkani ra'ya kanda'yu chaara xini taru “¡Ña kuyu'in doo!”. Tundeinini chika ra'ya cha'ara chiru taru. Soko io cha ndi'i íni ratra kuatiya, maaru tuunya taru, kati vatiru *zapatistaya* taru kuni kuaku ndaa taru chiñi ña'a ñuuya ti, chi ñasi'i maa taru nii, vati chi maañi ñuuya ña'ni cha ndakuru *zapatistaya* taru chiñi tacha chakuindi xiniñi vichi. Maaru *zapatistaya* taru nda “ñu'u ka'andi” saka'andi taru cha sayu'iga taru chi maaru tuun ñuuyoa taru ti.

Tui maañi ñuuya ni chakoo yu'u ñuu. I'a chakoo ve'e kuta ñi'ya tañi (ve'e itañi). Ndi'i ve'eñi ni cha'mi maaru *zapatistaya* taru. Ndi'i ve'eya ni cha'mi taru vati saxini taru vati chi maaru tuunya taru ndaa naa maara ñuuya tra. Takan ndoochi vati maañi ñuuya nakotoñi kuia cha chakoo kuatiya “kuia ni kayu ñuu”.

Ndusu kivi chava naa ñuu ñivi

Va koo chava koo, va koochi kivi chava naa ñuu ñivi, kivi chava naa nu ñu'u ñuu ñiviya, katiñi tañi ku'a cha ka'an ñuuñi vati: va naa ñuu ñivi.

Ndatu'unñi vati, xi'naga, kua'a xaan *tiempu* ni taan ti. In maara xito cha'nu ndi, in maara xite ta in maa si'u indiñi satiñuñi tichi ku'u. Ni kicha'a cha taan, nduini taan ti, tito titoni kicha'a cha taan, ña kuuni cha kakañi, yoso in kisi yuañi nu ñu'u tani ta'vichi. Ui uni kuia chani tan ñuuya, tava kuia *mil* iin *cientu* uni xiko cha'un uni cha kicha'a ka'anñi chava naa ñuu ñiviya. Tuiñi tañi ni chinu Ñuu Okoya, nakooñi ve'eñi, chinuñi inga chio, ñi ña chito ndusu ku'a cha ka'an maara chani'iya tra chava naa ñuu ñiviya ku ñi'ya.

In *flecha* ndíso ñivi ke'niri nda tichi xa'va chio kua'an Ñua Si'i, ndatu'un si'u. Tuiñi tañi ni chi'i, ndáva nda tichi xa'va ni ke'niñi. In chani taanya ni kee kooyo veñu'u io ma'ñu ñuuya (veñu'u ka'nuya nakatio). Inga chani taanya ni ndua veñu'u *santa kruu* (veñu'ura *santa kruuya*). Ni'i xaan taan ñuu ndi. Ni ndatu'un inra chani'ichi, –maara kura ni kati kuiaya chi–, ni taan tani chakoo savi kuia chani “kui *kale* ñuu”, katira chi. “Kui *kale* ñuu kuia *mil* iin *cientu* uni xiko uchi uni tani kuu ndiotuki *kale* kuia *mil* iin *cientu* uni xiko uchi kumi”. Ta siin kati ndiotuku, maa si'uchi vati tuiñi naa cha chini tuni xiniñi, tuiñi ni yu'i, vati si chava naa ñuu ñiviya ti, chava naa nu ñu'u ñuu ñiviya. Maa ndira ñuu ni nduku tu'un ndi chi maara kuu sutu cha'nu ndia, ta kati ratra chindi vati si ña ndicha che'e.

Káti tu'un vati, cha ku'a cha ndatu'unra chani'iga chi yoo, vati kivi chava naa ñuu ñiviya va koo se'era ndui, va koo se'eñi tivi ña'a, va koo

se'eri *mula*, ra kuu raigan va kuu cha koo se'e ratra. Ndi'i ratra, ndi'i kuii ratra, ndari *mula* tari va koo se'e, ndara rai va koo se'e. Yu'u ña'ni cha xaan kuniu chira nduiya tra, soko si ku'aya ka'anñi tañi kivi chava naa ñuu ñiviya.

Kivi chava koo che'e, kuni katichi vati siva naa nu ñu'u ñuu ñiviya, nakatio, ñuura ñuu ñiviya. Takan va koochi kivi chava naa ñuu ñivi, ndusuya kuuchi kati tu'un, ndi'ichi va kava chata. Ña'niga yutu vati va koo, va neti ndi'i yuta. Chinu iniyochi vati si cha chande'e tumaayo kuuchi, ta vachi kati ta'an ndusura chani'iya tra ku'aya. Kivi chava koo se'era ndui, kivi chava sakakuri *mula*, kuuchi ndusu chava naa ñuu ñiviya.

Yoni chito ama va koochi, soko va kotoyochi vati va nde'eyo ndi'i che'e, ni katira chani'i tra ti, ra chani'i vi'iga chiyoo. Chakan kucha ñaa saxini xaando, vati viti ñava naa ñuu ñiviya. Ku'aya ni kati tu'un maara chani'iya chi se'e ratra, naña kuyu'ive tave vati si tuku ku'a ni katira chani'i chakoo xi'naga, ñavi tu'un cha taan. Vati tu'un cha taanya cha kaan maa ndi ñuuchi, ña kuyu'i ndi'o vati si viti ñava naa ñuu ñiviya.

Chinu ini ta'an ndi vati va kichi ndiko nduta tañu'u tava kasichi chi ñuuya, vati ku'aya ni kuu inga kivi. Ku ku'un inio vati ñi ñataya, ñivi ni chakoo xi'na kuii, tañu'u kichi ta chasi chi ñi'ya, kichiña tañu'u ta sanaaña chiñi ñataya. Takan va kichi ndiotuku ndutaya, vati si ku'aya ni kuuchi inga nikandi. Va koo ndiotukuchi. Takan kati tu'un chava kichi ndiko tañu'uya. Ndusuya va sakotocho kivi chava ndi'i nu ñu'u ñuu ñiviya.

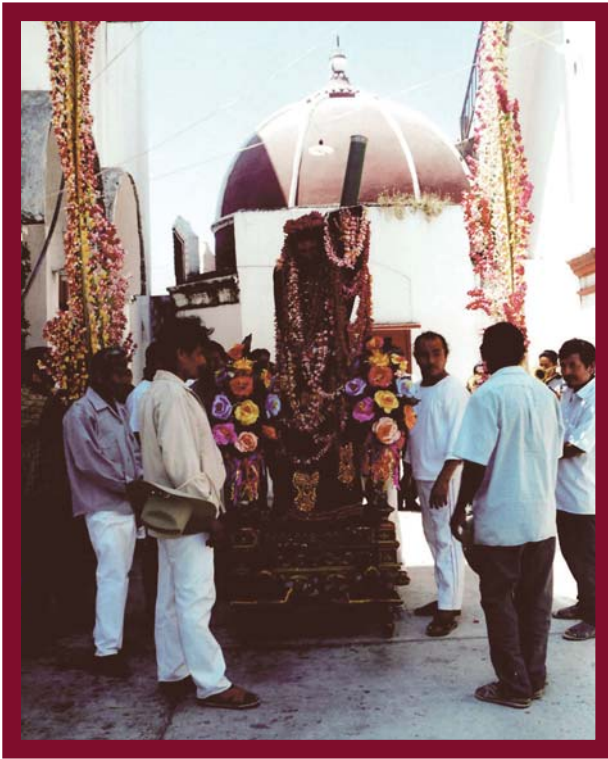

TU'UN NDATU'UN NI CHA'NU

Se terminó de imprimir en los Talleres Gráficos de México, Av. Canal del Norte Núm. 80, Col. Felipe Pescador, Del. Cuauhtémoc, C.P. 06280, México, D.F., en el mes de diciembre de 2011 con un tiro de 3 000 ejemplares.

En esta edición se utilizó papel cultural de 90g y couché de 130g para los interiores y couché de 250g para los forros La coordinación editorial estuvo a cargo de Arnulfo Embriz, Christopher Morales y Héctor Curiel; diseño de la publicación de Paulina Hernández y Salvador Jaramillo.

Formación y diseño Juan Becerril. La fuente que se utilizó para la formación fue Stempel Garamond de 12 / 14.2 pts; y Seria Sans de 21 / 25 pts.

1. Ra Jesuu ka'nu chi ra martomo ñuu, kivi chava kachi apóstole.

2. Nu chachi apóstole sana'a ita niñuya, ndi'i chachi ra kuati chi'liya ndayu tasa va kachi ratra in in yu'u peru.

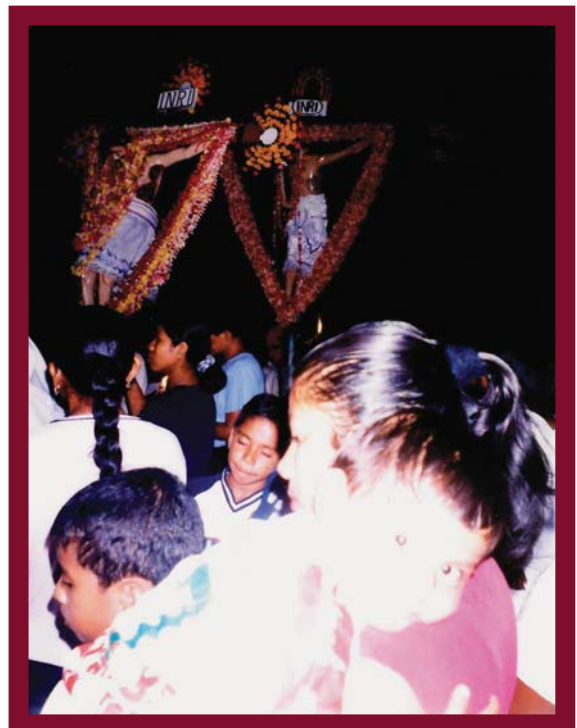
3. Ñi ma'a nde'e tiñu nu chachi apóstole yu ve ñu'u, cha kuu kikumi ka'nu ku che'e i'a.

4. Ra Jesuu ka'nu, nu ndi'i chachi apóstole.

5. Ra Cristu Ñuu Oko yuku chakuua.

6. Ra Ñu Nducha chi ra Ñu Kaa yuku chakuua.

7. Ra chani'i tava yuku chito'oyo tacha viko su'um.

8. Ñi ma'a ndaa tatu viko ve'e martomo.

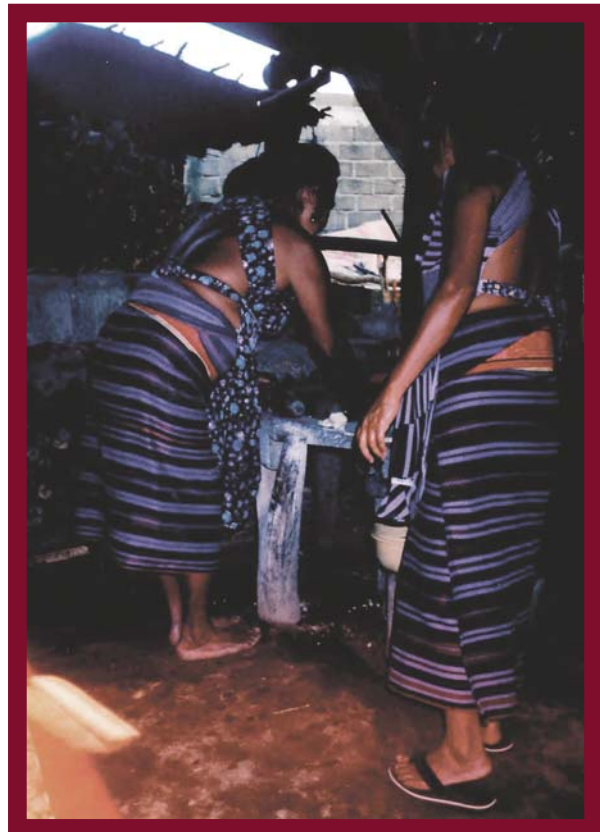
9. Ña ma'aya chi ra chani'ya chañuñi tañi yaa sii nu viko.

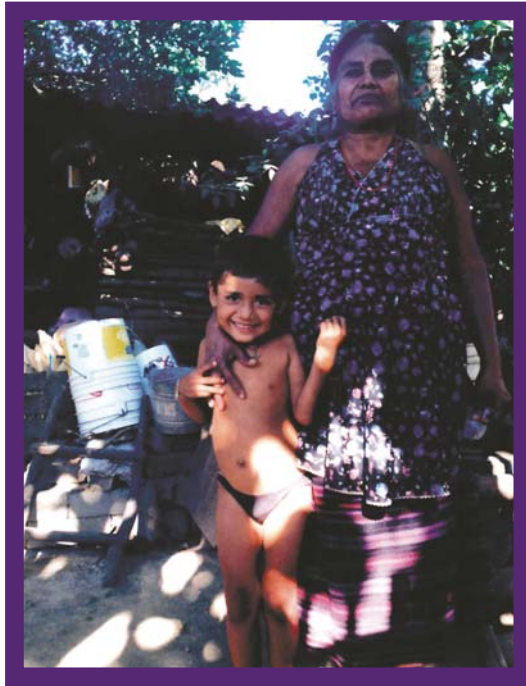
10. Ra sakuaku yaa sii, ra kani in ñuu lu'u ta ra va kani yu'u kii nu ndaa chito'yo.

11. Ñi cha'an ndatu savi ve'e ma'a cha'nu.

12. In ña ma'a Ñuu Oko cha Ke xita
ta in ña ma'a Nduyu'u chava katu.

13. In ña ma'a Ñuu Oko chi se'e yani lu'uña.

14. Numindaa tu ña ma'aya chi se'e yani lu'uña nu ita niñuya.

15. Ndaa tatu tu ña ma'aya chi se'e yani
lu'uña viko ñua si'i.

16. Nu ita niñuya inda in ña lu'u ni kuu reina tichi yoo
septiembre kuia 2003, ña Angélica María López, inda
ta'an ñi kuati chi'li ni kuta'an chiña i'a, tiempugan kuu
ra Felipe Hernández Kale ñuu. Nu ita niñuya inda ra
tata Efren López chi ña ndi ma'a Beta, ña ndi ma'a
ñasi'ira, inda ta'an si'u ta inda ta'an mai.

Ndi'i cha ndaa nu tutuya kuuchi tu'un ndatu'un ñi cha'nu, costumbreñi, ta historia cha'nu chani chakoo tichi Ñuu Oko inga kivi; Ra Hermenegildu F. López Castru ni kutu'ara ndi'i tu'un cha'nu chani ndatu'un sutu cha'nura chira, ku'a chani ndatu'un si'ira chira, ku'a chani ndatu'un xitora chira ta ku'a chani ndatu'un in ra tata cha'nu chira ku'aya ta ni taarachi nu tutu chi se'en savi maara. I'a ndaa chani ndatu'un ñi cha'nu cha kuu tu'un kuenda “Ña ma'a cha'nu”; costumbre maañi ñuuya tava “Pañu yu'a tixinda”, historiañi tava cha kuu “Inga tayu chaa ñivi ñuu”; kuendu kuati tava “Kuenda ra kunexu”, ta vachi ta'an ku'a chani chakoo ndatu chiñi xi'naga tacha “Ta'anda tichi ñuu” ku'aya saku ku'un ini tutuya chiyo vati nivi ndito ñivi ñuu ta nivi natuun ñi tañi nu ñu'u ñuñiviya. Nini xaan va katio vati ra tivaa ni taa se'en saviya i'a nde'era tutu nani Academia de la Lengua Mixteca ni ni'ira ku'a sa'an ñuuya tasa ni taara chi nu tutuya.

Ejemplar de cortesía, prohibida su venta